

De hermeneutische cirkel: de keerzijde

Inleiding

Wanneer er gesproken wordt over de hermeneutische cirkel, dan ligt het voor de hand dat dit spreken een spreken *over* een *thema* is, waarbij een bepaalde positie in de hedendaagse wijsbegeerte in het geding is, namelijk de hermeneutische. Uit deze vanzelfsprekendheid van de filosofie als het bespreken van een thema vanuit een wijsgerige positie blijkt een onontkoombaar filosofisch verwachtingspatroon, namelijk dat de filosoof een bepaald onderwerp uit de wijsbegeerte voor ons plaatst, en daarmee tot voorwerp van beschouwing en dispuut maakt. In een dergelijke wijsgerige expositie, als voor-stelling van zaken, worden stellingen *geponeerd*. Pas dankzij dit poneren kan een wijsgerige positie ingenomen worden. Het spreekt vanzelf dat de hermeneutiek binnen de hedendaagse wijsbegeerte een dergelijke positie vertegenwoordigt. De hedendaagse wijsbegeerte is dan de delta van posities in het niet eindigend debat tussen de uiteenlopende stromingen.

Het merkwaardige is nu dat de gedachte aan de hermeneutiek als wijsgerige positie zich in een in een dubbele richting kan bewegen, een amfibolie, (in het Duits *Zweideutigkeit*), die geenszins voor de hand ligt. Er is op het eerste gezicht geen andere mogelijkheid dan de positie van de hermeneutiek te bepalen, dat wil zeggen te schetsen hoe de hermeneutiek zich afzet tegen allerlei vormen van analytisch denken, hoe zij de eigen wijze van interpreteren van de 'Geisteswissenschaften' poogt gestalte te geven tegenover de natuurwetenschappelijke wijze van denken, en hoe de hermeneutiek de eindigheid van het interpreteren in het spel brengt tegenover de rationaliteitsaanspraken van de erven der Verlichting. Aldus is de hermeneutiek voortdurend in debat. Bij deze schildering doet men er verstandig aan er meteen de nadruk op te leggen dat er natuurlijk van 'de' hermeneutiek geen sprake kan zijn, maar dat de hermeneutiek zelf, van Ricoeur tot Derrida, van Gadamer tot Marquard, al een kaleidoscoop van gezichtspunten behelst, die ten hoogste door familiegelekenissen bijeengehouden worden.

Tot deze verhalende uiteenzetting over de positie van de hermeneutiek hoort het besef dat de hermeneutiek gekenmerkt wordt door een eigen reflexiviteit: de hermeneutiek is die stroming die als stroming tegelijkertijd de hedendaagse wijsbegeerte

als geheel van de aard van het een niet eindige de hedendaagse wijsbegeerte. Z door een 'univ geschiedenis d voortdurend ge van deze gespre van de wereld.¹

De univ van het wijsge gedachte van d gedachte namel en delen. Op w vindt het versta geheel van een i wijze waarop er tekst gebeurt v de betekenis v in zich steeds v begrepen, de z binnen het boel stroming binnen bij de buitenste meenschap die

Deze cir de traditie deel bewustzijn niet Dankzij de gesc die eruit voortk worden met de matigheid, niet s het er niet om g

¹ In *Grondslagen* onontkoombare' gezichtspunt is gesprekspartners factische univers in principe verba "gedragen word reflectie fundam als opdracht en n *omatie vers l'eq*

als geheel van stromingen in de blik kan krijgen — daar namelijk waar zij ingaat op de aard van het voeren van een gesprek als zodanig. In zoverre de moderne wijsbegeerte een niet eindigend gesprek is, kan de hermeneutiek zichzelf zien als een *onderdeel* van de hedendaagse wijsbegeerte dat tegelijkertijd kan spreken *over* de hedendaagse wijsbegeerte. Zij wordt daarmee in een specifieke, namelijk eindige, zin gekenmerkt door een 'universaliteitsaanspraak.' In zoverre alle perioden en gremia van de geschiedenis duiden op het menszijn als het opgaan in één alomvattende, zij het voortdurend gebroken, 'gespreksgemeenschap,' moet men met Gadamer zeggen dat van deze gespreksgemeenschap niets is uitgezonderd, geen enkele mogelijke ervaring van de wereld.¹

De universaliteitsaanspraak van de hermeneutiek als betrekking tot de totaliteit van het wijsgerig gesprek blijkt onontkoombaar te zijn wanneer een dragende gedachte van de hermeneutiek als zodanig tot in het uiterste doorgedreven wordt, de gedachte namelijk van de hermeneutische cirkel, als circulaire beweging tussen geheel en delen. Op welke manier men ook leest, schrijft, converseert of debatteert, altijd vindt het verstaan plaats als het hebben van een verwachting met betrekking tot het geheel van een tekst, gebeurtenis of periode, een verwachting die bepalend is voor de wijze waarop er in concreto verstaan en geïnterpreteerd wordt. Het lezen van een Platotekst gebeurt vanuit een ontwerp van de zin ervan, een ontwerp dat bepalend is voor de betekenis van de concrete tekstpassages. Het hermeneutisch ontwerpen grijpt plaats in zich steeds verder uitdijende concentrische cirkels: het woord wordt in de zin begrepen, de zin binnen de alinea, de alinea binnen het hoofdstuk, het hoofdstuk binnen het boek, het boek binnen het oeuvre, het oeuvre binnen een stroming, de stroming binnen de Europese cultuur — en dan zijn we langs één mogelijke weg beland bij de buitenste cirkel, de cirkel der cirkels: de universele maar gebroken gespreksgemeenschap die wij zijn.

Deze cirkel is niet vicieus, doordat zowel de traditie als het interpreteren van de traditie deelhebben aan een geschiedmatig gebeuren dat door het principieel eindig bewustzijn niet volledig te achterhalen is, en daarmee een eigen 'productiviteit' bezit. Dankzij de geschiedmatigheid, de *Wirkungsgeschichte*, worden de ontwerpen van zin die eruit voortkomen voortdurend hernieuwd. Daardoor kunnen ze geconfronteerd worden met de traditie waartoe ze behoren, maar waarmee ze, dankzij de geschiedmatigheid, niet samenvallen. Aldus begrijpt Gadamer de gedachte van Heidegger, dat het er niet om gaat uit de hermeneutische cirkel te treden, maar er op de juiste wijze

¹ In *Grondslagen van een kritische psychologie* gewaagt De Boer van de 'contra-factische' maar onontkoombare 'postulaten van de dialoog' als het 'alomvattend gezichtspunt' (p. 80): "Het alomvattend gezichtspunt is niet dat van een 'ik denk' en een 'transcendentiaal object,' maar dat van twee gesprekspartners en een 'wereld.' " Postulaten als 'intentionaliteit' en 'rationaliteit' moeten een contra-factische universele bespreekbaarheid garanderen. Zo houdt intentionaliteit onder meer in "dat motieven in principe verbaliseerbaar zijn" (p. 82). Dit postulaat heet 'teleologisch,' dat wil zeggen dat het (p. 122) "gedragen wordt door de fundamentele antropologische vooronderstelling, dat het vermogen tot reflectie fundamenteel is voor de mens en alle onbewuste en voorbewuste componenten van zijn bestaan als opdracht en uitdaging tot bewustwording en in die zin 'progressief' moeten worden verstaan, als *montée vers l'esprit. Wo Es war, soll Ich werden.*"

in te komen. Dankzij de eindige geschiedmatigheid van het bewustzijn, dat tegelijk door de geschiedenis gedragen wordt en erdoor aangesproken wordt, kan de hermeneutische cirkel van ontwerp en concrete invulling ervan aanvaard worden als niet vicieus.

Wanneer de circulariteit van de hermeneutica naar haar uiterste grenzen gevoerd wordt, wordt een eerste stap gezet op de weg naar de keerzijde ervan. De universaliteitsaanspraak van de hermeneutiek houdt in: er is niets dat niet kan worden opgenomen in het gesprek dat wij zijn, of het nu literatuur, kunst of wetenschappen betreft. Het onderwerp van de universele hermeneutische gesprekskring is al even universeel: het is uiteindelijk het zijnde in zijn geheel. Hoe men het universele gesprek ook opvat, of men het beschouwt als een zich voortdurend transformerende verzameling van verhalen, of als een niet te begrenzen intertekstualiteit van teksten die bestaan als elkaars citeringen,² steeds is er sprake van een horizon die zich in een specifieke beweging bevindt, de wervelende mobiliteit van een markt van standpunten, waarin alle wijsgerige stromingen bespreekbaar zijn, en wel in een zichzelf versnellende cirkelbeweging waarin het geschrevene via kritiek en reclame polemieken en debat uitlokt vanuit zichzelf voortdurend vernieuwende perspectieven. Wat niet bespreekbaar is, is naar zijn aard gebonden aan het bespreekbare, als het al dan niet uitgestoten en zo mogelijk weer binnengehaalde 'andere' van het bespreekbare. Met betrekking tot de horizon van de literaire bespreekbaarheid is er geen 'buiten.' Zodra de buitenste kring van het hermeneutisch gesprek beschreven of ervaren wordt, is die beschrijving of ervaring al weer opgenomen in de gesprekskring.

Wanneer we bij dit uiterste punt zijn aangeland, kan er een nadruksverschuiving plaatsvinden: er is *niets* te bespreken of te ervaren *buiten* de cirkel van de hermeneutiek. Ieder gesprek wordt op een eigenaardige wijze omcirkeld door de hermeneutische cirkel die tegelijkertijd al restloos in het hermeneutisch gesprek is opgenomen. Hoe meer de cirkel tot gespreksthema wordt, des te meer is het gesprek omcirkeld, op een niet-bespreekbare, niet-ervaarbare wijze — op wat misschien genoemd moet worden: een voor-hermeneutische wijze.

Het is de vraag waar een eventuele verschuiving in de richting van dit voor-hermeneutische gesitueerd moet worden, hoe ze voltrokken moet worden, en op welke wijze van ervaren ze denkt te kunnen bogen. Er is bij mijn weten geen andere plaats waar deze beweging plaatsvindt dan in het denken van Heidegger. Het eigenaardige is dat dit denken zelf onmiddellijk in het hermeneutisch debat kan worden opgenomen en ook daadwerkelijk is opgenomen. Onmiddellijk zijn er standpunten ingenomen met betrekking tot Heidegger, onmiddellijk is hij filosofie-historisch gepositioneerd, en ook is hij, wat elke denker is overkomen, nog voor zijn oeuvre goed en wel

² Ook wanneer het totaliteitskarakter van de hermeneutische cirkel doorbroken wordt in een *elliptische* disseminatie, zodat de veronderstelde totaliteit van zin op ieder moment ondermijnd is, en *daardoor* in één beweging tekortschiet en over zijn grenzen heengaht, dan nog blijft de vraag hoe een gedissemineerde cirkel onttrokken zou moeten raken aan de heen en weer gaande beweging tussen gehelen en *deelen*, en daarmee: hoe deze ellips aan de al dan niet doorbroken en ondermijnde totaliteit kan ontkomen.

gepubli

kan wo
cirkelin
specifi
er ook r
wat we
zal de v
voorbe
passag
nach de
des Ge
zomaan
verstaan
eigen v
vereist
cirkel.

I

Allere
Heideg
gebruik
het inn
vervall
metafy
andere
van he
waarin
vervall
ervan
de tota
positie

een de
dize w
doorde
inter p

³ Dit g
nauw
Dien

gepubliceerd is, al weerlegd door even scherpzinnige als juiste argumentaties.

Toch doet zich hier een eigenaardige discrepantie voor, die *niet* zo begrepen kan worden dat zich in dit oeuvre een steen des aanstoets zou bevinden die de literaire cirkeling een halt zou kunnen toeroepen.³ Heideggers werk is een stap terug in een specifieke zin: het valt niet binnen de cirkel van het hermeneutisch gesprek, maar staat er ook niet buiten — in en door dit denken is er de mogelijkheid verplaatst te raken naar wat we voorlopig aanduiden als de *keerzijde* van de hermeneutische cirkel. In concreto zal de weg naar deze keerzijde hier afgelegd worden door in een vijftal rondten een voorbereiding te geven voor het interpreteren van een van de meest raadselachtige passages uit *Sein und Zeit*. Op p. 8 staat: "Nicht ein 'Zirkel im Beweis' liegt in der Frage nach dem Sinn von Sein, wohl aber eine merkwürdige 'Rück- oder Vorbezogenheit' des Gefragten (Sein) auf das Fragen als Seinsmodus eines Seienden." Hier wordt niet zomaar iets beweerd, er wordt allereerst een aanwijzing gegeven naar het *hoe* van het verstaan. Daardoor ligt deze passage niet open en bloot voor ons, maar vergt ze een eigen voltrekking die al evenmin voor de hand ligt. Daarom is allereerst een omweg vereist — een omweg die de aanwijzing behelst naar de keerzijde van de hermeneutische cirkel.

I

Allereerst wenden wij ons naar een schijnbaar totaal verschillend onderwerp, namelijk Heideggers gebruik van het woord 'eigenlijkheid.' Zoals dit woord in *Sein und Zeit* gebruikt wordt, is het te interpreteren, en is het ook daadwerkelijk geïnterpreteerd, als het innemen van een positie *tegenover*, dus buiten, de 'oneigenlijke' beweging van het vervallen die, beoordeeld vanuit de eigenlijke positie, het dagelijks leven zowel als de metafysica doortrekt. Uit de vroege Freiburger colleges blijkt nu dat Heidegger een andere weg is ingeslagen. Daar wordt eigenlijkheid formeel aangeduid als 'Steigerung' van het vervallen, als intensivering van de oneigenlijkheid, in een specifieke zin, waarin *Steigerung* niet inhoudt: kwantitatief vermeerderen. Het gaat erom dat het vervallen tot zijn uiterste grenzen wordt gebracht, totdat zich het totaliteitskarakter ervan meldt, en wel zo, dat de totaliteit zelf tegelijk een *wenk* is naar een mogelijkheid, de totaliteit te *ervaren*. Dit ervaren is eigenaardig omdat het geen ervaring is die een positie kan innemen *tegenover* het ervarene.

Heideggers denken is geen spreken over, maar is het afleggen van die weg, die een dergelijke *grondervaring* wakker laat worden, en wel zo, dat ook het afleggen van deze weg op geen enkel moment een *tegenover* toestaat met betrekking tot datgene wat doordacht wordt. Daarmee is de *fundamentele* hermeneutiek weg van ieder standpunt, ieder perspectief met betrekking tot wat dan ook. In zijn eerste Freiburger college zegt

³ Dit gebeurt wanneer hij in *Identität und Differenz* zegt dat alles wat plaatsgrijpt op de weg van de 'stap terug' mogelijk door de voortbestaande metafysica op haar eigen wijze "als Ergebnis eines vorstellenden Denkens nur genützt und verarbeitet wird" (p. 65).

Heidegger van de fundamentele hermeneutiek dat "jede Standpunktnahme eine Sünde wider ihren eigensten Geist [ist]. Und die Todsünde wäre die Meinung, *sie selbst sei ein Standpunkt*" (GA 56.110).

De voor de hand liggende vraag is of Heidegger zich hier niet immuniseert in een mystiek absolutisme, door zich aan iedere rationele discussie te onttrekken. En zo is het — er is geen rationeel debat mogelijk met en over de fundamentele hermeneutiek, maar dat is niet omdat ze irrationeel of mystiek is, maar omdat ze niet gaat over bespreekbare zaken — en al evenmin over het onbespreekbare. Rationeel debatteren is — waar denken nooit mee kan samenvallen —, in de woorden van Plato's *Sophistes*: *μῦθόν τινα διηγείσθαι*, verhalen vertellen over iets, dat wil zeggen (*Sein und Zeit* 6) het bepalen van de aard van zijnden door ze te verbinden met andere zijnden. De hedendaagse wijsbegeerte is dat zijnde dat bestaat als het voeren van het universele gesprek over het geheel der zijnden in hun onderlinge verbindbaarheid.

Fundamenteel-hermeneutisch denken staat niet buiten de oneigenlijkheid, maar is de oneigenlijkheid zelf, en wel zo dat de oneigenlijkheid zozeer tot haar uiterste grenzen gebracht is, dat ze wijst naar haar eigen zin, als mogelijkheid van een grondervaring. Het vervallen, als eigen beweging van de oneigenlijkheid, kent geen tegenover. Het is de positieve beweging die *alle* spreken over, dus alle voorstellen doortrekt.⁴ Er is niets dan vervallen — vervallen is een andere naam voor de wervelende beweging van de hermeneutische cirkel.⁵ Het is die beweging waardoor iedere positie in de hermeneutische cirkeling is op te nemen.

Er kan geen sprake van zijn dat Heidegger zich buiten de kring van het hermeneutisch debat begeeft, zijn denken is een *Steigerung* van dit debat, het voert het debat tot zijn uiterste grenzen waarin duidelijk wordt dat de hedendaagse wijsbegeerte als kaleidoscoop van mogelijke posities een zich versnellende beweging is, een zichzelf storten in het debat waarin ieder standpunt kan worden meegenomen, inclusief alle standpunten over dit debat en de circulariteit ervan. Wanneer de universaliteit van de hermeneutische gesprekscirkel als mobilisering ervaren wordt, kan zich tegelijkertijd een heel andere ervaring voordoen. Temidden van de maalstroom van standpunten meldt zich een *aanzuigende kracht* die ieder spreken *over* meevoert. Deze aanzuiging is geen gewelddaad, laat geen gemis achter, maar is toch op een vreemde manier *meeslepend*. Deze aanzuiging is te ervaren als een zich onttrekken, een zich onttrekken van de mogelijkheid en van de noodzakelijkheid om de cirkelbeweging van het gesprek *zelf* te doordenken en te ervaren. Dit gebeuren wijst

⁴ GA (= *Gesamtausgabe*) 61.145: "... der Sturz ist lediglich und nur Sturz. Es gibt für diese Bewegtheit als solche keine Aufenthaltbarkeit von etwas her, das von anderem Gegenstands- und Seinscharakter wäre als es selbst."

⁵ SZ 178: "Die Bewegungsart des Absturzes in die und in der Bodenlosigkeit des uneigentlichen Seins im Man reisst das Verstehen ständig los vom Entwerfen eigentlicher Möglichkeiten und reisst es hinein in die beruhigte Verneintlichkeit, alles zu besitzen bzw. zu erreichen. Dieses ständige Losreißen von der Eigentlichkeit und doch immer Vortäuschen derselben, in eins mit dem Hineinreißen in das Man charakterisiert die Bewegung des Verfallens als *Wirbel*... Der Wirbel offenbart zugleich den Wurf- und Bewegtheitscharakter der Geworfenheit."

erop dat zij
in te gaan
wegvaagt,

De
gesprek is
wekt Heid
onverschil
eindigend
vernieuwe
gratis me
gelijkmati
presentee
spreken o
waardige
kritiek en
gelijkmat

Op
gronderv
van, en da
is deze al
wordt m
geworden
eigenaan
senheit is

W
nog de v
meegenc
indiffere
maar alk
geheel a
wegvalk
bekend
kunnen
van dit v
ervaring
het verv
zijn eige
de zin v
dat de t

* GA 6
Wid
ghet

erop dat zich iets van ons *afkeert*, namelijk de noodzaak en mogelijkheid op de cirkel in te gaan. Dit afkeren is een merkwaardige beweging: een beweging die zichzelf wegvaagt, haar eigen sporen uitwist.

De afwezigheid van nood met betrekking tot de hermeneutiek als universeel gesprek is aldus een zich onttrekken van nood. In *Die Grundbegriffe der Metaphysik* wekt Heidegger die grondstemming waarin deze beweging ervaren kan worden: de onverschilligheid (Langeweile). Juist waar de hedendaagse wijsbegeerte als niet eindigend debat ontvankelijk is voor de uiterste variatie, voortdurend uit is op vernieuwde en vergrote ervaringen, juist daar is een indifferent ritme te ervaren dat gratis meeloopt in de cyclische mobilisering. Temidden van de variatie is een gelijkmatigheid te ervaren in de wijze waarop ieder perspectief of standpunt zich presenteert, namelijk als perspectief *op*, als standpunt *over* (zie GA 29.399). In het spreken *over*, in het kritiek hebben *op*, in het ervaren *van*, bevindt zich een merkwaardige gelijkmatigheid, die hierin bestaat dat alles *voorwerp* kan zijn van gesprek, kritiek en ervaring, en daarmee op fundamentele wijze *voorhanden* is, namelijk als gelijkmatig openbaar onderwerp van gesprek.

Op het ogenblik dat we zouden menen nu op welke manier dan ook een grondervaring als die van de onverschilligheid in de blik te hebben, zijn we er al *weg van*, en daarin ligt een fundamentele aanwijzing. Zodra er sprake is van een grondervaring is deze al restloos in de hermeneutische gesprekscirkel opgenomen. De onverschilligheid wordt meteen ervaren en besproken, zij is inmiddels interessant en meeslepend geworden, en daarmee opgenomen in de mobilisering — maar tegelijkertijd is ze in een eigenaardige tegen-beweging weggevallen. Juist dit wegvallen, deze *Leergelassenheit* is de wijze waarop de grondstemming van de onverschilligheid heerst.⁶

Wat blijkt uit het wekken van de onverschilligheid is dat de indifferentie ook nog de wijze van ervaren ervan bepaalt, in die zin, dat het ervaren zelf ook wordt meegenomen in de beweging die haar eigen sporen wegwist. De ervaring van indifferentie is zelf indifferent: het gaat niet alleen om een ervaren van wegvallen, maar allereerst om een wegvallen van het ervaren. Het raadselachtige is nu dat in een geheel andere, vooralsnog niet te situeren zin dit wegvallen toch te 'ervaren' is. Het wegvallen zelf biedt de mogelijkheid van een ervaring — maar vooralsnog is er niets bekend van de aard van die ervaring, en evenmin van degene die de ervaring zou kunnen opdoen. Het wegvallen van ervaring wijst naar een mogelijke formele ervaring van dit wegvallen. Deze aanwijzing van een mogelijke ervaring in de afwezigheid van ervaring noemt Heidegger *grondervaring*. Hierin ligt de mogelijke positieve zin van het vervallen. Het vervallen als universele hermeneutische mobiliteit is tegelijkertijd zijn eigen tegen-beweging, 'tegen' niet als *tegenover* in welke zin dan ook, maar als de zin van de mobiliteit die door de zijswijze van de mobiliteit zelf wordt weggehouden: de bewogenheid van *Schwund*, van wegtrekken, die op formele wijze een aanwijzing

⁶ GA 65.495: "Die Verlorenheit in das Sein erlebt sich als Fähigkeit, das 'Leben' in den berechenbaren Wirbel des leeren Kreisens um sich selbst zu verwandeln und dieses Vermögen als die 'Lebensnähe' glaubhaft zu machen."

geeft naar haar eigen ervaarbaarheid.

De taak van het denken als fundamentele hermeneutiek is niet die van een beschrijving, reflectie of bewustwording. Het is die van het wakker laten worden van grondervaringen, niet als sensationeel opkloppen van belevenissen, maar als het laten uitzwaaien van de grondervaringen in hun hele wijde, en wel zo, dat ze tot in hun uiterste mogelijkheden gebracht worden. Wanneer de onverschilligheid die grondervaring is, waarin zich het indifferente van de hermeneutische circulariteit meldt, dan is het denken het wekken van de onverschilligheid, als het 'Ausschwingenlassen' ervan, het laten doortrekken van het denken van deze grondervaring, zo, dat de grondervaring die de hermeneutiek altijd al doortrok, door het denken in haar uiterste mogelijkheden gebracht wordt.

Door de grondervaring te wekken wordt het denken zelf tegelijkertijd verplaatst, en wel naar een denkwijze die beantwoordt aan de zijnswijze van de grondervaring. Deze zijnswijze van het denken ligt niet klaar om beoefend te worden, juist doordat het denken van meet af aan meegezogen wordt in de meeslependheid van het spreken over, de voorstelling, de meeslependheid die iedere grondervaring weghoudt. Het denken vergt een denkend voorbereiden van zijn eigen zijnswijze: allereerst gaat het in het denken om het *hebben* van datgene wat er te doordenken is, hebben als het getroffen kunnen worden door de grondervaring die het denken altijd al beheerst, maar zich voortdurend onttrekt. Het denken is op weg naar die zijnswijze die beantwoordt aan de zijnswijze van zijn eigen grondervaring, het is op weg naar de eigenlijke *Vor-habe*.

De zwaarte van het begaan van deze weg is gelegen in de noodzaak dat in de fundamentele hermeneutiek het *voorwerp* van onderzoek moet terugslaan naar de *wijze* van onderzoek, waardoor het onderzoek van zijn 'voorwerp' doortrokken raakt. In een van de vroege Freiburger colleges drukt Heidegger dit zo uit: "Der Gegenstand der Philosophie, Seiendes als Sein, bestimmt von sich aus ... das Verhalten mit" (GA 61.60). In een ander college uit die tijd heet het: wanneer we de planten het voorwerp van de botanie noemen, en wanneer we op oneigenlijke wijze zeggen dat ook de hermeneutiek een voorwerp heeft, dan moet gezegd worden dat de hermeneutiek in haar eigen voorwerp wordt aangetroffen. In de termen van de plantkunde: de planten zouden botanisch van aard zijn, en, radicaler nog: de botanie zou plantaardig zijn (vgl. GA 63.15). In *Sein und Zeit* wordt dit zo uitgedrukt, en dat is een eerste aanwijzing naar het verstaan van wat Heidegger noemt de Rück- oder Vorbezogenheit van het vragen bij het gevraagde: het getroffen raken van de wijze van vragen door de zijnswijze van 'datgene' waarnaar het vraagt behoort tot de eigen zin van de hermeneutische vraag (vgl. *Sein und Zeit* 8).

II

Datgene waar de hermeneutiek naar vraagt omspeelt de hermeneutiek in die zin dat het altijd al de richting voor de hermeneutische voltrekking heeft aangeduid. Hermeneutiek als het wekken van grondervaringen dat van deze grondervaringen doortrokken moet

raken kan.
De begrip
hun begr
inbegrepe
in datgen

De
circularit
opkomen
omcirkel
gebeurte
vooruitgr
hermeneu
worden d
voorstelk
denken v
beweging
beweging
vervallen
zoverre d
er een m
ervan, di
naar zijn
meer is
totaliseri
zijn omde
in en als
Ganzes d
Het Ganz
mitsluiten
verstaan

In
van de ei

Heidegger
Gestaltig
inwielde
Summe
Zur Sein
het gebr
bestrijkt
Unterw
"J Sag
von
F. Geu
mit

raken kan geen denken *over* meer zijn, het kan niet gaan om een denken in begrippen. De begrippen van de hermeneutiek zijn *grondbegrippen*, dat wil zeggen, begrippen die hun begripskarakter aan hun eigen grond ontleen, die altijd al in die grond zijn inbegrepen. Grondbegrippen zijn wat bij Heidegger heet: In-begriffe. Ze zijn inbegrepen in datgene wat ze begrippen.

Dit betekent dat de hermeneutische aanvaarding van de hermeneutische circulariteit, als het ontwerpen van gehelen van zin die aan de traditie waaruit ze opkomen getoetst kunnen worden, zelf nog door de universaliteit van het voorstellen omcirkeld is. Elk vooruitgrijpen naar een eenheid van waarheid en zin van teksten of gebeurtenissen is een anticipatie van het kunnen spreken *over*. Als zodanig is dit vooruitgrijpen een anticiperende *totalisering*, al is die totalisering ook eindig. De hermeneutische cirkel kan, als cirkel van het voorstellen, niet anders voorgesteld worden dan als gebroken en eindige totaliteit. Juist wanneer dit alomvattende van het voorstellen ervaren wordt kan de wenk naar de mogelijkheid van een voor-hermeneutisch denken vernomen worden. In de cirkel als totaliteit blijkt zich een mee-slepende beweging te bevinden die zich meldt als indifferentie. Deze beweging is de tegenbeweging *in* de cirkelbeweging zelf. Opeens blijkt de cirkel zelf een wervelend vervallen te zijn, dat wijst naar zijn eigen keerzijde die zich als vervallen onttrekt. In zoverre de cirkel zelf als totaliteit de aanwijzing is naar zijn eigen grondervaring vindt er een merkwaardige inkeer plaats naar de eervaarbaarheid van de cirkel, naar de zin ervan, die weg is van alle totaliteit, maar die ernaar wijst dat de cirkel zelf als totaliteit naar zijn zin een Ganzes, een 'geheel' is, waarbij geheel niet langer iets kan zijn dat meer is dan de som der delen — een dergelijk holisme is een variant van de totalisering.⁷ Het Ganze als de niet-totalitaire zin van het totaal kan zelf geen totaliteit zijn omdat het Ganze geen voorwerp van voorstelling kan zijn, maar alleen kan heersen in en als grondervaring waartoe grondbegrippen voorbereiden. Het Ganze is alleen Ganzes doordat het *zelf* de beweging is die grondervaringen en grondbegrippen wekt. Het Ganze is de bewogenheid waarin het verstaan altijd al betrokken is, en is daarmee uitsluitend *als* de fundamentele beweging (de *Bewegtheit*) die tot verstaan noodt en die verstaan weghoudt. "Wir sind immer von Etwas als Ganzem *angerufen*" (GA 29.8).

Inkeer in de hermeneutische cirkel kan daarmee nooit de eindige aanvaarding van de eindigheid van het spreken *over* zijn.⁸ Een dergelijke aanvaarding is onher-

⁷ Heidegger zegt over de 'Gestalt' tot Jünger: "'Gestalt' verstehen Sie zunächst im Sinne der damaligen Gestaltpsychologie als 'ein Ganzes, das mehr als die Summe der Teile umfasst.' Man könnte bedenken, inwiefern diese Kennzeichnung der Gestalt sich immer noch, nämlich durch das 'mehr' und 'die Summe' an das summative Vorstellen anlehnt und das Gestalthafte als solches im Unbestimmten lässt" (*Zur Seinsfrage*, p. 222). De Boer, *Van Brentano tot Levinas*, p. 134 zegt: "De stemming echter ontsluit het geheel van het zijnde en wel op directe wijze. Zowel in *Sein und Zeit* als in *Was ist Metaphysik?* bestrijdt Heidegger de mening dat het geheel van het zijn door het denken bereikt zou kunnen worden."

⁸ *Unterwegs zur Sprache*, p. 150:

"J Sagten Sie früher nicht, dieser Zirkel sei unausweichlich; statt zu versuchen, ihn als einen vermeintlich logischen Widerspruch zu vermeiden, müsse man ihn gehen?"

F Gewiss. Aber diese notwendige Anerkennung der hermeneutischen Zirkels bedeutet noch nicht, dass mit der Vorstellung des anerkannten Kreises der hermeneutische Bezug ursprünglich erfahren ist."

roepelijk gebonden aan het voorstellen. Inkeer kan niets anders betekenen dan dat de cirkel zelf zich omkeert naar zijn keerzijde, als het Ganze dat ons in de grondervaring ervan betreft. Fundamentele hermeneutiek is geen spreken over, maar de inbegrijpelijke beantwoording aan deze keerzijde, een beantwoording die door de keerzijde wordt opgeroepen, en tegelijkertijd deze keerzijde laat heersen. Daarmee krijgen we wederom toegang tot de raadselachtige passage uit *Sein und Zeit*: "Nicht ein 'Zirkel im Beweis' liegt in der Frage nach dem Sinn von Sein, wohl aber eine merkwürdige 'Rück- oder Vorbezogenheit' des Gefragten (Sein) auf das Fragen als Seinsmodus eines Seienden." De passage blijkt Heideggers antwoord te zijn op de vraag of de hele gang van *Sein und Zeit* niet in een cirkel bevangen is: om naar 'zijn' te kunnen vragen moet eerst naar het zijnde dat vraagt, het *Dasein*, gevraagd worden, maar om naar *Dasein* te kunnen vragen wordt al gebruik gemaakt van het verstaan van het *zijn* ervan. Maar er is hier geen cirkel, niet omdat de hermeneutische horizon als niet-vicieuze cirkel van vooronderstellend ontwerp en concretisering aanvaard wordt, maar omdat er niets wordt voorondersteld, ook niet als ontwerp van zin: er wordt in *Sein und Zeit* niets gesteld. *Sein und Zeit* is de weg naar de betrokkenheid van het vragen in datgene waarnaar het vraagt: zijn. Zijn is niets abstracts en niets concreets, zijn duidt überhaupt nergens op, maar is zelf niets anders dan de merkwaardige beweging van betrekken en onttrekken, de Rück- oder Vorbezogenheit, waarin het verstaan op zijn beurt betrokken is. De weg naar 'zijn' is in eerste instantie niets anders dan het laten heersen van dit niet-voorstelbare en daarom niet-circulaire betrokken zijn van het vragen bij het gevraagde dat zelf de aanwijzing naar het vragen behelst.⁹ Wanneer in *Sein und Zeit* gesproken wordt van "Rück- oder Vorbezogenheit" des Gefragten," dan is er geen sprake van een Gefragtes, namelijk 'zijn,' dat vervolgens op het vragen betrokken is: de genitivus is hier explicatief. Het Gefragte is de betrokkenheid.

III

Wanneer de cirkel het geheel is waarin het denken betrokken is, dan ontstaat de vraag waarin dit betrekken of deze betrekking gezocht moet worden, wanneer het geen relatie, noch een externe noch een interne, kan zijn. Immers, alle relaties, al gaan ze aan hun relata vooraf, zijn *voorgestelde* relaties. Het gaat erom het woord betrekking als een in-begrip te ervaren, als een 'dragend woord.' Betrekking kan alleen een grondwoord zijn, wanneer we er zelf in betrokken zijn. Deze betrokkenheid nu heerst bij uitstek in het woord: hermeneutische cirkel.

Hermeneutische grondwoorden zijn geen neologismen of verzonnen betekenisverdraaiingen, en al helemaal geen etymologismen, maar het zijn *dezelfde* woorden als de termen die uit de filosofie en de alledaagsheid bekend zijn. Dit

⁹ In *Zur Seinsfrage*, p. 235 stelt Heidegger de vraag "ob 'das Sein' etwas für sich ist und ob es ausserdem und bisweilen auch sich den Menschen zuwendet. Vermutlich ist die Zuwendung selber, aber noch verhüllterweise, Jenes, was wir verlegen genug und unbestimmt 'das Sein' nennen."

alledaag
ogenblij
die ever
omkerin
woord v
eminent
betreкке
ervaren i
onttrekt.
wegblijv
de herm
betreкке
onttrekke

D
van de h
de woord
hermene
het herm
mobilise
van het d
houdt, en
de cirkel
in de cirk
door deze
ervan, da
van de ci

D
verbanne
zo tot in z
geenszins
en datgen
pas eigen
al haar w
uitzwaai

W
van gewa
het explic
we er niet
over, en b
Zeit oproe
ervan, als
meegaan
als het b

dan dat de
ondervaring
egrippelijke
zijde wordt
we wederom
im Beweis'
Rück- oder
Scienden."
an Sein und
erst naar het
nen vragen
geen cirkel,
derstellend
ondersteld,
und Zeit is
gt: zijn. Zijn
is zelf niets
Rück- oder
aar 'zijn' is
stelbare en
dat zelf de
n wordt van
ke van een
genitivus is

aat de vraag
er het geen
, al gaan ze
be-trekking
alleen een
id nu heerst

verzonnen
zijn dezelfde
nd zijn. Dit

es ausserdem
ber, aber noch

alledaagse en filosofische gebruik wordt tot in het uiterste doorgevoerd, tot zich, op een oogenblik dat door niemand kan worden vastgesteld of voorzien, een omslag voordoet, die evenwel onder de macht van hetzelfde woord blijft (zie GA 65.83-84). Deze omkering is geen taaltruc, maar juist de be-trekking die altijd al als mogelijkheid in het woord verborgen is. Het woord 'hermeneutische cirkel' is een grondwoord in eminente zin, in zoverre het zelf naar deze betrekking wijst, en ons er daardoor in kan betrekken. Wat de tot in het uiterste gedreven mobilisering van de gesprekscirkel laat ervaren is de keerzijde ervan: dat zich in het universele debat iets op onmerkbare wijze onttrekt. Dit zich onttrekken van de keerzijde is de betrekking als grondwoord. Het wegblijven van de noodzaak zich met de cirkel als zodanig in te laten, de afkeer die in de hermeneutische cirkel gelegen is, is zelf, als ontzegging, de aanzegging van de betrekking. De betrekking blijkt een eigenaardige verdeeldheid te zijn van een zich onttrekken dat ons in zich betreft.

Deze verdeeldheid is in eerste instantie te ervaren in de onoverschrijdbaarheid van de hermeneutische gesprekscirkel, die maakt dat er geen andere woorden zijn dan de woorden uit de bekende taal, en die ook maakt dat de stap terug van de fundamentele hermeneutiek op ieder moment opnieuw zal en moet worden opgevat als bijdrage aan het hermeneutisch gesprek binnen de hermeneutische cirkel. Deze altijd mogelijke mobilisering als vervallen duidt zelf op haar zin: een wegtrekken van de mogelijkheid van het denken, dat niet niets is, maar een *ban*, een betrekking die het denken in de ban houdt, en juist daardoor tegelijkertijd verbant, namelijk van het ervaren ervan. Zo wijst de cirkel als Ganzes naar zijn betrekking: de cirkel is een *Bannkreis*. Enerzijds zijn wij in de cirkel gebannen, ieder gesprek is er op probleemloze wijze door omcirkeld. Maar door deze universaliteit van het hermeneutisch gesprek zijn wij tegelijk zo in de ban ervan, dat we ook ergens weggehouden, van verbannen blijven, en dat is de ervaring van de cirkel als ban.

Deze eigenaardige beweging van onttrekken en betrekken als bannen en verbannen is die beweging waarin het verstaan betrokken is. Het verstaan kan de cirkel zo tot in zijn uiterste radicaliteit brengen, dat de ban *gebroken* wordt. Maar dat betekent geenszins dat er nu een ondubbeltzinnige en doorzichtige betrekking is tussen denken en datgene wat doordacht wordt. Het breken van de ban betekent dat de gebrokenheid pas eigenlijk kan doorbreken, de verdeeldheid van betrokken zijn en onttrokken zijn in al haar wijde en scherpte kan heersen (zie GA 29.252). Hermeneutiek is het laten uitzwaaien van dit verdeelde gebeuren van onttrekken en betrekken.

Wanneer we terugkeren naar de Rück- oder Vorbezogenheit waar *Sein und Zeit* van gewaagt, betekent dit dat het eigenlijke verstaan van *Sein und Zeit* niet inhoudt: het expliciteren van een zin van zijn die er altijd al was, maar die ons zo nabij was, dat we er niet bij konden komen. Ieder expliciteren, ieder nabijbrengen is al een spreken over, en berust daarmee al in de dubbelheid van toewending en afwending die *Sein und Zeit* oproept. Zowel het expliciteren van *Sein und Zeit*, als het voorstellend bekritisieren ervan, als de extreme afkeer die het boek oproept, juist en vooral bij degenen die meegaan op Heideggers denkweg, dat alles behoort tot het eigenlijke verstaan ervan als het beantwoorden aan de beweging van toewending door afwending. Het

bevreemdende van de passage op p. 8 van *Sein und Zeit* is dat er niet staat: Rück- und Vorbezogenheit, maar Rück- oder Vorbezogenheit. In één betekenis duidt dit erop dat de betrekking in zoverre deze voor ons gebracht wordt, tegelijkertijd achter ons blijft, ons in de rug blijft, weg blijft.¹⁰ Eigenlijk verstaan is het beantwoorden aan deze dubbele beweging van Da en Weg. Eigenlijkheid is het laten heersen van de dubbelheid van eigenlijkheid en oneigenlijkheid in hun 'tegen.'

IV

De vraag is waar deze zich onttrekkende betrekking als fundamentele beweging van het verstaan nu naar toe wijst. Het is duidelijk dat het universele hermeneutische gesprek in principe niets uitsluit als gespreksonderwerp. In het universele hermeneutische gesprek gaat het om het universum, het zijnde in zijn totaliteit, ook al kan die totaliteit voor een gesprek tussen eindige partners niet totaal present zijn. 'Sein, das verstanden werden kann, ist Sprache,' heet het bij Gadamer. Het universele hermeneutische gesprek kan de universaliteit van de zijnden in het gesprek betrekken, maar juist in die universaliteit of totaliteit van de zijnden als mogelijk gespreksonderwerp onttrekt zich datgene waarbinnen de totaliteit der zijnden alleen kan bestaan: het zijnde in zijn geheel dat geen totaliteit kan zijn omdat het geen voorwerp van voorstelling is, maar dat alleen in de grondstemming openbaar kan zijn, de stemming namelijk die onthult hoe wij ons altijd al bevinden in het zijnde in zijn geheel, en wel zo dat het zijnde in zijn geheel zelf datgene is wat hier stemt (zie *Was ist Metaphysik?*, 7). Doordat ieder zijnde voorwerp van gesprek kan zijn, en er niets is dat zich principieel buiten het universele hermeneutische gesprek bevindt, daardoor heeft zich de noodzaak, zich met het zijnde in zijn geheel in te laten, onttrokken. De 'zijnsvraag' is, zo blijkt in het begin van *Sein und Zeit*, de abstractste vraag die zich laat voorstellen. Deze vraag vermag geen enkele verlegenheid op te roepen, juist omdat wij binnende hermeneutische cirkel van alle markten thuis zijn.

Dit overal thuis zijn temidden van de zijnden, dat de vraag naar het zijnde in zijn geheel nodeloos maakt kan zelf de fundamentele aanwijzing worden, de aanwijzing die het zijnde in zijn geheel altijd al behelst: namelijk dat het zijnde in zijn geheel ons zo in zichzelf betreft dat het zich onttrekt. Maar in dit zich-onttrekken betreft het zijnde in zijn geheel ons juist in zich: we zijn zodanig omvat door het zijnde in zijn geheel dat het ons vangt, ons weghoudt van het ervaren ervan.¹¹

Hier meldt zich, door het wegblijven van de noodzaak van een grondervaring, dus door de Notlosigkeit der Not, een specifieke zwaarte, datgene wat Heidegger de

¹⁰ GA 65. 70: "Wahrheit ist lichtende Verbergung, die geschieht als Entrückung und Bertückung." P. 236: "Lichtung und Verbergung sind entrückend-berückend als Ereignis selbst." Vgl. pp. 380-88.

¹¹ GA 45.209-10: "Wir selbst gehören in diesen Umkreis des Seienden als Seiende. Das Seiende im Ganzen [...] umsteht uns als Zugängliches [...] Aber zugleich ist das Seiende umstellt durch ein Verborgenes, was gerade dann sich verbirgt, wenn wir, uns in der Lichtung haltend, dem offenen Seienden ganz anheimgegeben oder gar verfallen sind."

facticit
het zich
omvat e
onversch
of het v
'Ansich

I
cirkel u
vervloel
verstaan
ting van
juist daa

I
eerste in
blijven v
het frag
doordat
wordt d
zijn geh
Rück-oe
zelf niet
niet inte
waar he
zijnde in
wenk va
Sein und
inderdaa

V

Hermen
uitlegge
kunnen l
is, en w
uitlegge
(Unterw
degenen
Sprache
D
is waar h
hele ges
overleve

at: Rück- und
dt dit erop dat
ter ons blijft,
den aan deze
de dubbelheid

eweging van
meneutische
t universele
aliteit, ook al
nt zijn. 'Sein,
et universele
k betrekken,
ksonderwerp
an: het zijnde
orstelling is,
namelijk die
dat het zijnde
oordat ieder
el buiten het
ak, zich met
t in het begin
raag vermag
tische cirkel

zijnde in zijn
aanwijzing
n geheel ons
betreft het
zijnde in zijn

ndervaring,
eidegger de

kung." P. 236:
80-88.

nde im Ganzen
borgeles, was
eienden ganz

facticiteit knoemt: in het onverschillig blijven van het verstaan voor datgene waarin het zich bevindt *blijkt* het zijnde in zijn geheel, als datgene wat het verstaan tegelijkertijd omvat en loslaat. Het zijnde in zijn geheel is van zijn kant in de modus van de onverschilligheid op het verstaan betrokken: het zijnde in zijn geheel blijft wat het is, of het verstaan wordt of niet. Wat zich zo meldt is het bij zich zelf blijven, het 'Ansichhalten' van het zijnde.

De factische zijnswijze van de hermeneutische cirkel wijst er aldus naar dat de cirkel uiteindelijk een vervlechting is van het verstaan met datgene waarin het vervlochten is, het zijnde in zijn geheel, en wel zo, dat de vervlechting als zodanig het verstaan weghoudt, verbant, en tegelijk in de ban houdt. De cirkel rust in een vervlechting van het zijnde dat bij zichzelf blijft en het verstaan dat er van in de ban is, en er juist daardoor aan voorbijgaat.

De betrokkenheid van het vragen bij het gevraagde in de zijnsvraag is aldus in eerste instantie het zich onttrekken als zijnswijze van het zijnde zelf. Dit bij zichzelf blijven van het zijnde *is* de factische grond van de zich onttrekkende betrekking waarin het vragen al betrokken is, en waarin het toch nog eigenlijk betrokken moet raken, doordat het ervan weggehouden wordt. Dat betekent dat van het verstaan gevegd wordt dat het zelf factisch wordt, in die zin dat het zich laat betrekken in het zijnde in zijn geheel waartoe het behoort. Dan houdt de telkens geciteerde passage waarin de *Rück- oder Vorbezogenheit* speelt de wenk in om *Sein und Zeit* zo te lezen dat dit 'boek' zelf niet geschreven is als een geheel van beweringen over van allerlei door een al dan niet interessante persoon 'Heidegger,' maar dat Heideggers *Sein und Zeit* de plaats is waar het zich onttrekken als aanwijzing van de facticiteit — de zijnswijze van het zijnde in zijn geheel — heeft kunnen plaatsgrijpen. *Sein und Zeit* is de neerslag van een wenk vanuit de facticiteit, die daardoor ons kan wenken in de richting van de facticiteit. *Sein und Zeit* is dan het handschrift van de facticiteit, en daarmee in pregnante zin inderdaad plantaardig.

V

Hermeneutiek is niet in eerste instantie het spreken over uitleg, het is ook niet het uitleggen zelf, het is ook niet het verstaan dat het uitleggen altijd al draagt, maar het kunnen luisteren naar het zijnde in zijn geheel waarin in de uitleg altijd al betrokken is, en waar het juist daardoor van weggehouden wordt. De hermeneuticus is geen uitlegger, maar de bringer van de tijding die alle uitleg en verstaan al doortrekt (*Unterwegs zur Sprache*, 122). De schrijver en de lezer, net als het boek zelf, zijn degenen die de tijding brengen waar ze altijd al van doortrokken zijn (*Unterwegs zur Sprache*, 150-51).

Dit brengen van tijding, de tijding van het gebeuren van betrekken en onttrekken, is waar het om gaat, niet alleen in de denkende betrekking tot Heidegger, maar tot de hele geschiedenis van het denken en dichten. Het teruggaan in het geheel van de overlevering is niet het terughalen van wat we achter ons hebben, en evenmin het

actualiseren van de grote, 'klassieke' teksten. Het is het teruggaan naar wat achter ons ligt, niet om dit te bespreken, maar om daarin te ervaren wat er nog voor ligt, het factisch gebeuren van betrekken en onttrekken als zijnswijze van het zijnde in zijn geheel. Dit voor-traditionele, dit voor-historische is tegelijkertijd wat nog voor *ons* ligt. Het voor-traditionele, dat ons altijd al voor was, is wat nog te gebeuren staat, waar wij nog voor staan. Hier vinden we de verst strekkende betekenis van de Rück- oder Vorbezogenheit uit *Sein und Zeit*. Het terug-betrokken raken in de traditie is zelf de betrokkenheid die nog voor ons staat.

Eén concrete aanwijzing naar de dubbele richting van het 'voor' moge hier volstaan. Aan het begin van de tekst die het begin van de Europese traditie markeert, de Odyssee, staat:

ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλά πλάγχθη...

Wanneer we ons laten betrekken in wat voor deze tekst gebeurt, kan zich de aanwijzing voordoen dat hier niet een soort persoon, een Muze, wordt aangeroepen dooreen dichter die om inspiratie verlegen is. Wat hier te beluisteren is, is dat de dichter niets anders is dan de hermeneus, de boodschapper van het woord dat hem wordt toegezegd. De muze is geen persoon, maar de beweging zelf die toezegt, en zich tegelijk, wat blijkt uit de oproep die de dichter doet, onttrekt (zie GA 54.188). De vraag die voor ons ligt is hoe aan deze beweging van toezeggen en ontzeggen beantwoord kan worden wanneer de muze zelf zich heeft teruggetrokken door een mythisch personage te worden. Het is de vraag of dit zich onttrekken van het zich onttrekken, dit voorbijgegaan zijn van de Muze, *de* mogelijkheid is die voor ons ligt.